

ΤΟ ΒΑΡΒΕΡΙΝΟΝ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ 336
(CODEX VATICANUS BARBERINIANUS GRAECUS 336)

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΦΙΛΙΑ
Δρος Ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας
Πανεπιστημίου Σορβόνης

1. Παλαιογραφικαὶ καὶ κωδικολογικαὶ παρατηρήσεις.

Τὸ σύνολον τῶν μελετητῶν καὶ τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας, τὴν Ἑλληνικὴν παλαιογραφίαν καὶ τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμὸν, συμφωνεῖ ὅτι ὁ Βαρβερινὸς Ἑλληνικὸς κῶδιξ τῆς Βατικανείου Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθμὸν 336 εἶναι ἡ πλέον φημισμένη καὶ σημαντικὴ χειρόγραφος μαρτυρία τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου¹.

Τὸ ταξινομικὸν στοιχεῖον τοῦ χειρογράφου ποικίλλει κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ στάδια τῆς ἱστορίας του. Ἀρχικῶς εἶχε τὸν ἀριθμὸν 33 εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου, εἰς τὴν Φλωρεντίαν². Ἀκολούθως λαμβάνει τὸν ἀριθμὸν 77³, ὁ ὁποῖος σημειώνεται εἰς τὸ ἐξώφυλλον ὑπὸ τὴν ἐνδειξιν:

1. Ἀναφέρομεν ὠρισμένους ἐκ τῶν διακεκριμένων μελετητῶν: R. DEVREESE, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris 1954, σ. 196. — A. JACOB, «L' euchologe de Porphyre Uspenski (Cod. Leningr. gr. 226-Xème siècle)», ἐν *Le Museon* 78, 1975, σ. 173. — M. ARRANZ, «Les grandes étapes de la liturgie byzantine: Palestine - Byzance - Russie. Essai d'aperçu historique», ἐν *Liturgie de l'Eglise particulière et Liturgie de l'Eglise universelle, Conférences Saint-Serge, XXIIème semaine d'études Liturgiques* 1975, Roma, Ed. liturgiche, 1976, σ. 49 (*Bibliotheca EL, Subsidia* 7). — G. MERCATI, *Opera minori*, τόμ. IV, Citta del Vaticano 1937, σ. 507 (*Studia Testi* 79). — Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1982², σ. κα'. — A. WILMART, «La bénédiction romaine du lait et du miel dans l' Euchologe Barberini», ἐν *Revue Bénédictine* 45, 1933, σ. 10.

2. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, *The Public Library of Renaissance Florence*, (Niccolo Nicolli, cosimo de Medici and the library of San Marco), Padova 1972, σ. 65 (*Medioevo e Umanesimo* 10).

3. M. ARRANZ, «Les Sacrements de l' ancien euchologe constantinopolitain (1)», ἐν *Orientalia Christiana Periodica* 48, 1982, σ. 295. — P.

N.A.77. Μὲ τὸν ἀριθμὸν τοῦτον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰσέρχεται ὁ κῶδιξ εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ καρδινάλιου François Barberini, ὅπου ἐμφανίζεται ὡς κῶδιξ Ἁγίου Μάρκου 77. Τὸν τίτλον τοῦτον διετήρησεν ἕως τὸν 18ον αἰῶνα⁴.

Τὸν 18ον αἰῶνα λαμβάνει νέον ταξινομικὸν ἀριθμὸν ὑπὸ τῶν Sante καὶ (ἀργότερον) Alessandro Perialisi. Πρόκειται περὶ τοῦ ἀριθμοῦ III, 55⁵, ταυτοχρόνως δὲ χαρακτηρίζεται ὡς κῶδιξ τῆς συλλογῆς Barberini (Barberinianus graecus III, 55). Τὸν τίτλον τοῦτον διετήρησεν ἕως τὴν εἰσοδὸν τοῦ εἰς τὴν Βατικάνειον Βιβλιοθήκην, ὅποτε καὶ λαμβάνει τὸν τελικὸν ταξινομικὸν τοῦ τύπου (Vaticanus Barberinianus Graecus 336).

Ὁ Κῶδιξ εἶναι περγαμηνὸν μεγαλογράμματον χειρόγραφον, πολὺ συχνὰ δὲ σημειώνονται τὰ πνεύματα καὶ οἱ τόνοι⁶. Τὰ γράμματα εἶναι κάθετα, ἡ δὲ γραφὴ κλασσικὴ εἰς τὸ εἶδος τῆς, καθότι τὸ χειρόγραφον χρονολογεῖται περὶ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰῶνος (ὅπως θὰ ἀναφέρωμεν κατωτέρω), ἀποτελεῖ ἓν ἐκ τῶν τελευταίων δειγμάτων μεγαλογραμμάτου καθέτου γραφῆς, διότι ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνος ἀρχίζει ἡ κυριαρχία τῆς μεγαλογραμμάτου πλαγίας γραφῆς, ἡ ὁποία εἶναι συχνοτάτη κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα. Ἡ γραφὴ τοῦ κῶδικος παρουσιάζει, ἐπίσης, κάποια σχέσιν μὲ τὸν τόπον προελεύσεώς του· ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ θὰ ἐπανέλθωμεν.

CANART - V. PERI, *Sussidi bibliografici per i manoscritti Greci della Bibliotheca Vaticana*, Città del Vaticano 1970, σ. 108, 143 (Studi e Testi 261). — A. STRITTMATTEP, «The Barberinum S. Marci, of Jacques Goar», ἐν *Ephemerides liturgicae* 47, 1933, σ. 329.

Αἱ παλαιότεραι μελέται μνημονεύουν μόνον τὸν ἀριθμὸν 77: C. BUNSEN, *Hippolytus und seine Zeit*, (Zweiter Band), Leipzig 1853, σ. 535. C. A. SWAINSON, *The Greek Liturgies (Chiefly from original authorities)*, Cambridge 1884, σ. XV.

4. P. CANART - V. PERI, μ. ν. ἔργ., σ. 108.

5. E. FOLLIERI, *Codices graeci Bibliotheca Vaticanae selecti (Exempla scripturarum, IV)*, Città del Vaticano 1969, σ. 19, σημ. 10. — S. DE RICCI, «Liste sommaire des manuscrits grecs de la bibliotheca Barberina», ἐν *Revue des Bibliothèques* 17, 1907, σ. 117.

Ἄδυνατοῦμε νὰ ἐξηγήσουμε διατὶ ὁ Dom WILMART (μ. ν. ἔργ., σ. 10) θεωρεῖ τὸν ἀριθμὸν 77 μεταγενέστερον τοῦ III, 55. Τὸ ἄρθρον τῶν P. CANART - V. PERI σαφῶς ὑπογραμμίζει τὴν ἀρχαιότητα τοῦ 77 ἔναντι τοῦ III, 55 (μ. ν. ἔργ., σ. 108). Ὁ κορυφαῖος μελετητὴς τοῦ κῶδικος, ὁ Ἀμερικανὸς Βενεδικτῖνος μοναχὸς Anselm STRITTMATTEP, θεωρεῖ ἐπίσης ὡς ἀρχαιότερον τὸν ἀριθμὸν 77 («Barberinum», σ. 329), οἱ δὲ ὑπόλοιποι μελετηταὶ θέτουν τὸν ἀριθμὸν 77 ἐντὸς παρενθέσεως μετὰ τὸν III, 55.

Ἄς σημειωθῇ, ἐπίσης, ὅτι ὁ M. JUGIE ἀναφέρει ὡς παλαιὸν ταξινομικὸν ἀριθμὸν τοῦ κῶδικος τὸν III, 33 («Considérations générales sur la question de l' épiclese», ἐν *Echos d' Orient* 35, 1936, σ. 324, σημ. 1). Πρόκειται μήπως περὶ συγχύσεως τοῦ ἀριθμοῦ III, 55 μὲ τὸν ἀρχαιότερον 33 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου;

6. E. FOLLIERI, μ. ν. ἔργ., σ. 19.

Τὸ χειρόγραφον εἶναι μικροῦ σχήματος, διαστάσεων 189 mm × 131 mm⁷. Αἱ σελίδες του εἶναι ἠριθμημέναι καὶ περιέχουν 21 γραμμὲς κειμένου ἐκάστη. Οἱ μελετηταὶ συμφωνοῦν ὅτι ὁ κώδιξ ἀποτελεῖται ἀπὸ 279 φύλλα⁸, ἀλλὰ διαφωνοῦν διὰ τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν σελίδων: "Ἄλλοι ἀναφέρουν 562⁹ καὶ ἄλλοι 563¹⁰ σελίδας.

2. Ἡ χρονολόγησις.

Δὲν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμε τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν συνθέσεως τοῦ κώδικος. Ὁρισμένοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ χρονολογία αὕτη εὐρίσκεται περὶ τὸ τέλος τοῦ 8ου μ.Χ. αἰῶνος¹¹, ἄλλοι δὲ θεωροῦν πιθανώτερον ὅτι εὐρί-

7. Αὐτόθι. Τὰ δεδομένα τῶν διαστάσεων τοῦ κώδικος διαφέρουν ἐλαφρῶς μετὰ ξὺ τῶν μελετητῶν: 190mm × 130mm κατὰ τὸν Α. WILMART (μ.ν. ἔργ., σ. 10), 190mm × 135mm κατὰ τὸν Α. STRITTMATTER («Barberinum», σ. 329).

8. Α. JACOB, «Les Euchologes du fonds Barberini grec de la bibliothèque vaticane», ἐν *Didaskalia* 4, 1974, σ. 154. — Ε. FOLLIERI, μ.ν. ἔργ., σ. 19. — V. BRUNI, *I funerali di un Sacerdote nel rito Bizantino (secondo gli Euchologi manoscritti di lingua Greca)*, Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor, 14, Jérusalem 1972, σ. 43.

9. F. X. FUNK, *Didascalia et constitutiones Apostolorum*, (1), Paderborne 1905, σ. XXVIII. — J. M. HANSENS, *La liturgie d' Hippolyte*, Roma 1959, σ. 49. (*Orientalia Christiana Analecta* 155). — C. A. SWAINSON, μ.ν. ἔργ., σ. XV. Κατόπιν προσωπικῆς μελέτης τοῦ κώδικος, εἴμεθα τῆς ἴδιας γνώμης.

10. R. DEVREESE, *Introduction*, σ. 196. — S. DE RICCI, μ.ν. ἔργ., σ. 107. — Α. STRITTMATTER, «Barberinum», σ. 329. — Α. WILMART, μ.ν. ἔργ., σ. 10. Ἐπισημαίνομε τὴν ἀνακριβῆ παρατήρησιν τοῦ J. B. PITRA (*Juris Ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, τ. 1, Romae 1863, σ. 3) ὅτι ὁ Κώδιξ ἀποτελεῖται ἐκ 536 σελίδων.

11. Ε. FOLLIERI, μ.ν. ἔργ., σ. 19. Α. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 154. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Les prières de l' ambon du Barb. grec. 336 et du Vat. gr. 1833», ἐν *Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome* 37, 1966, σ. 19. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Le rite du KAMPIANISMOΣ dans les euchologes Italo-grecs», ἐν *Mélanges liturgiques offerts au R. P. Dom Bernard BOTTE O.S.B.*, Louvain 1972, σ. 225. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Uspenski», σ. 173. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «L' evoluzione dei libri liturgici Bizantini in Calabria e in Sicilia dall' VIII al XVI secolos con particolare riguardo al riti eucharistici», ἐν *Calabria Bizantina* 38, 1974, σ. 16. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Une Version Géorgienne inédite de la liturgie de Saint Jean Chrysostome», ἐν *Le Muséon* 77, 1964, σ. 73. — Μ. JUGIE, μ.ν. ἔργ., σ. 324, σημ. 1. — Η. LIETZMANN, *Mass and Lord's Supper* (Ἑλληνικὴ μετάφρασις ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ πρωτοτύπου *Messe und Herrenmahl*, 3. Aufl., Berlin, W. de Gruyter, 1955 ὑπὸ D. REEVE, *Introduction and further inquiry* be R. D. RICHARDSON), τεῦχος 1, Leiden, Brill, 1953, σ. 1. — Α. G. MARTIMORT, *Les diaconesses. Essai historique*, Roma, Edi-

σκεται περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου μ.Χ. αἰῶνος¹².

Εἰς διαφόρους μελέτας ἐπιχειρεῖται προσπάθεια ἀκριβεστεράς χρονολογήσεως τοῦ κώδικος βάσει ἐνδείξεων ἐκ τοῦ κειμένου. Πρόκειται, κατὰ πρῶτον λόγον, περὶ τῆς ἀποδόσεως τῆς συγγραφῆς ὠρισμένων εὐχῶν εἰς τὸν "Ἅγιον Γερμανὸν Α', Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ πρώτη εὐχὴ εἶναι ἡ «ἐπισθάμβωνος» ἢ «ὀπισθάμβωνος», ἡ ὁποία εὐρίσκεται ὑπ' ἀριθμὸν 301 εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ κώδικος ὑπὸ τοῦ A. Strittmatter¹³, εἰς δὲ τὸν κώδικα εἰς τὴν σελίδα 514 (φύλιο 254v), ὁ δὲ ἀριθμὸς τῆς εὐχῆς εἰς τὸν κώδικα εἶναι ὁ σλβ'. Εἰς τὸν τίτλον τῆς εὐχῆς ταύτης ἀναφέρεται ὡς συγγραφεὺς ὁ «Πατριάρχης Γερμανός».

Ἄ Ο Γερμανός Α' διετέλεσε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ

zioni liturgiche, 1982, σ. 147. — J. MATEOS, «Evolution historique de la liturgie de St. Jean Chrysostome», ἐν *Proche Orient Chrétien* 15, 1965, σ. 338, σημ. 34. — J. B. PITRA, *Juris*, σ. 3. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Hymnographie de l' Eglise grecque*, Rome 1867, σ. 56. — A. RAES, «Κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα», ἐν *Oriens Christianus* 48, 1964, σ. 216. — T. SCHERMANN, «Der älteste Text der griechischen Jacobosliturgie», ἐν *Oriens Christianus* 3, 1903, σ. 215. — G. WINKLER, «Die Interzessionen der Chrysostomusanaphora in ihrer geschichtlichen Entwicklung», ἐν *Orientalia Christiana Periodica* 36, 1970, σ. 310, 324.

12. H. G. BECK, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich* (Byzantisches Handbuch, II, 1), München, 1959, σ. 243. — R. BORNERT, *Les commentaires Byzantins de la Divine Liturgie (du VIIe au XVe siècle)*, Paris 1966, σ. 145. (Archives de l' Orient Chrétien 9), — V. BRUNI, μν. ἔργ., σ. 43. — H. BUSCHAUSEN - H. LENZEN, «Ein Konstantinisches Silberreliquiar aus Jabalkovo in Bulgarien», ἐν *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 14, 1965, σ. 180. — M. CAPPUYNS, «Une formule liturgique inédite», ἐν *Ephemerides Liturgicae* 47, 1933, σ. 33. — R. DEVREESE, *Introduction*, σ. 196. — G. DIX, *The Treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1937, σ. XLVI. — G. GARITTE, *Documents pour l' étude du livre d' Agathange*, Città del Vaticano 1946, σ. 132 (Studi e Testi 127). — F. X. FUNK, μν. ἔργ., σ. XXVIII. — J. M. HANSSENS, μν. ἔργ., σ. 49, 82, 520. — M. MANDALA, *La protesi della liturgia nell rito Bizantino-greco*, Grottaferrata 1935, σ. 20, 100. — P. DE MEESTER, *Studi sui sacramenti, amministrati secondo il rito Bizantino*, Roma 1947, σ. 192. — G. MERCATI, *Opere*, σ. 8. — S. DE RICCI, μν. ἔργ., σ. 107. — Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς λατρείας*, Ἀθῆναι 1961, σ. 325. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τρεῖς Λειτουργίαι*, σ. κα'. — B. J. ULLMAN - P. A. STADNER, μν. ἔργ., σ. 65. — A. WILMART, μν. ἔργ., σ. 16.

13. «Barberinum», σ. 364.

τῶν ἐτῶν 715 καὶ 730¹⁴, ὁπότε καὶ ἐξεδιώχθη ὑπὸ τῶν εἰκονοκλαστῶν¹⁵, ἀποθανὼν τὸ 733¹⁶. Ἡ χρονολογία τοῦ θανάτου του θὰ πρέπη, ἐπομένως, νὰ ἀποτελέσῃ τὸν «terminus ante quem non» τῆς συνθέσεως τοῦ κώδικος¹⁷.

Κατὰ τὸν Μ. Arranz μίᾳ εἰσέτι εὐχῇ θὰ πρέπη ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν Πατριάρχην Γερμανὸν Α'. Ὁ ἔμπειρος οὗτος ἱστορικός μελετητῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Λειτουργικοῦ τύπου παρατήρησεν ὅτι εἰς τὸν Σιναϊτικὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 959 τοῦ 11ου αἰῶνος (ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἀντίγραφον τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος 336), αἱ εὐχαὶ τῆς Παννυχίδος (σ. 502-509 εἰς τὸν Βαρβερινὸν κώδικα) ἀποδίδονται εἰς τὸν Πατριάρχην Γερμανὸν Α'¹⁸.

Ὁ Μ. Arranz συμπεραίνει, λοιπόν, ὅτι τὸ Βαρβερινὸν εὐχολόγιον 336 (ἢ, τοῦλάχιστον, μία πρωταρχικὴ του μορφή) εἶναι προγενέστερον τῆς εἰκονομαχικῆς κρίσεως. Διὰ τοῦτο (αὐτὸ Κωνσταντινοπολιτικὸν πρωτότυπον, βάσει τοῦ ὁποῖου ἀναπαρήχθη ὁ Βαρβερινὸς κώδιξ 336, δὲν πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερον τοῦ ἔτους 733 μ.Χ., χρονολογία θανάτου τοῦ Πατριάρχου)¹⁹.

14. I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1981², σ. 617. — G. CAVALO, «Funzione e strutture della maiuscola greca tra i secoli VIII-XI», ἐν *La paléographie grecque et byzantine* (Colloque international du Centre National de la recherche scientifique, Paris 21-25 Octobre 1974), Paris 1977, σ. 107 σημ. 77. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ambon», σ. 19.

15. Ἡ ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ, μετάφρασις ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ (J. M. HUSSEY, *The Cambridge Medieval history*, vol. IV, *The Byzantine empire*, Cambridge, University Press, 1966), ὑπὸ Ντουντοῦ Σαούλ, Ἀθήνα 1979, τομ. Α', σ. 81.

16. Μ. ARRANZ, «Étapes», σ. 50. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — G. CAVALO, μ.ν. ἔργ., σ. 107 σημ. 77. Ἐς σημειωθῆ ὅτι ὁ Α. STRITTMATTER ἀναφέρει τὸ 729 μ.Χ. ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ Α' («Note on the byzantine Synapte», ἐν *Traditio* 10, 1954, σ. 69).

17. A. JACOB, «Évolution», σ. 16. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «La liturgie de Saint Jean Chrysostome», ἐν *Eucharisties d' Orient et d' Occident*, Paris 1970, σ. 114 (Lex Orandi 47).

18. Μ. ARRANZ, «Les prières presbytérales de la «Pannychis» de l' ancien euchologe byzantin et la «Panikhida» des défunts», ἐν *La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie*, Conférences Saint-Serge, XXIème semaine d' études liturgiques, 1974, Roma, Ed. liturgiche, 1975, σ. 40 (Bibliotheca EL, Subsidia 1). — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Étapes», σ. 50.

19. Μ. ARRANZ, «Evolution des rites d' incorporation et de réadmission dans l' Eglise selon l' euchologe byzantin», ἐν *Gestes et paroles dans diverses familles liturgiques*, Conférences Saint-Serge XXIVème semaine d' études liturgiques, 1977, Roma, Ed. liturgiche, 1978, σ. 33 (Bibliotheca EL, Subsidia 14).

Ἄλλωστε, δι' ἓνα ἐκ τῶν μεγάλων βυζαντινῶν ὑπομνηματιστῶν τῆς θείας Λειτουργίας. Συμφώνως πρὸς τὴν θέσιν ταύτην τοῦ M. Arranz, τὸ ἔτος 733 ἀποτελεῖ τὸν «terminus post quem non» τῆς συνθέσεως τοῦ κώδικος²⁰.

Μία τρίτη ἔνδειξις ἱκανὴ νὰ προσδιορίσῃ ἀκριβέστερον τὴν χρονολόγησιν τοῦ κώδικος εἶναι ἡ εὐχὴ εὐλογίας γάλακτος καὶ μέλιτος, ἡ ὁποία εὐρίσκεται λατινιστὶ εἰς τὴν σελίδα 563 (φύλλο 279v), εἰς τὸ τελευταῖον φύλλον τοῦ κώδικος. Ὁ Dom A. Wilmart, ὁ ὁποῖος τὴν ἐμελέτησε, χρονολογεῖ τὴν εὐχὴν περὶ τὸ ἔτος 800 μ.Χ. Κατὰ τὴν γνώμην του, τὸ λατινικὸν τοῦτο κείμενον «προσετέθη εἰς τὸν κώδικα ἐπὶ βασιλείας Κωνσταντίνου VI»²¹, διαπίστως ἀμφισβητηθεῖσα ὑπὸ τοῦ A. Strittmatter²².

Ἡ λατινικὴ αὕτη εὐχὴ εὐλογίας ὀδηγεῖ, κατὰ τὸν A. Wilmart ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλους μελετητάς, εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ κώδικος περὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου αἰῶνος. Ἀποτελεῖ ἐπομένως, τὸν «terminus post quem non» τῆς συνθέσεως τοῦ κώδικος²³.

Ἡ τετάρτη ἔνδειξις, ἡ ὁποία συμβάλλει εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ κώδικος, ὀφείλει τὸν ἐντοπισμὸν τῆς εἰς τὸν F. E. Brightman. Οὗτος ἐπέστησε τὴν προσοχὴν μας εἰς τὴν μνημόνευσιν τῶν «πιστοτάτων Βασιλέων» καὶ τῆς «φιλοχρίστου βασιλίσσης» ἐντὸς μιᾶς εὐχῆς τοῦ Βαρβερينوῦ κώδικος 336²⁴.

20. Παραθέτουμε τὸ συμπέρασμα τῆς μελέτης τοῦ M. ARRANZ («Pannychis», σ. 40): «L' attribution des prières presbytérales de la pannychis à S. Germain ou en tout cas à un contemporain, se justifie assez bien. Rappelons que leur présence dans le Codex Barberini 336 nous permet d' établir la date limite de sa composition entre le VIIIème et le IXème siècle».

21. A. WILMART, μ.ν. ἔργ., σ. 16.

22. A. STRITTMATTER, «Barberinum», σ. 329.

23. G. CAVALO, μ.ν. ἔργ., σ. 107 σημ. 77. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ambon», σ. 19.

24. Ὁ BRIGHTMAN σημειώνει, ὅτι ἡ μνημόνευσις αὕτη εὐρίσκεται «on p. 33 below» (Liturgies Eastern and Western, vol. I, Eastern Liturgies, Oxford 1896, σ. LXXXIX). Οἷοσδήποτε ἐντοπίσει τὴν σελίδα ταύτην, βάσει τῆς περιγραφῆς τοῦ A. STRITTMATTER, θὰ διαπιστώσῃ ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς εὐχῆς τῆς χειροτονίας (A. STRITTMATTER, «Barberinum», σ. 354), ὅπου δὲν ὑφίσταται μνημόνευσις τῶν βασιλέων (πῶς, ἄλλωστε, θὰ ὑπῆρχε τοιαύτη μνημόνευσις εἰς εὐχὴν χειροτονίας;). Ὁ A. STRITTMATTER ἐπαναλαμβάνει (κατὰ τρόπον, προφανῶς, ἀβασάνιστον, ἂν καὶ εἰδήμων περὶ τὸν κώδικα) τὴν ἀνακρίβειαν τοῦ BRIGHTMAN («Notes», σ. 69).

Ὁ A. WILMART εἶναι ὁ πρῶτος προσδιορίσας ὀρθῶς τὸ ποῦ εὐρίσκεται ἡ μνημόνευσις αὕτη: «Au cours de la grande intercession litanique». Διὰ ποίας δεήσεις γίνεται λόγος καὶ εἰς ποίαν λειτουργίαν; Ὁ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ δὲν τὸ προσδιορίζει (Λειτοργικὸ Ἰ. Τ. Ὁ. Ι., σ. 325), καὶ τελικῶς ὁ A. JACOB παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι ἡ μνημόνευσις τῶν βασιλέων εὐρίσκεται εἰς τὰ δίπτυχα τῆς Χρυσοστομικῆς Θείας Λειτουργίας, εἰς τὴν σελίδα 64 (φύλλο 32v) τοῦ κώδικος (A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 114).

Ποῖοι εἶναι οἱ μνημονεύομενοι βασιλεῖς; Ὁ Brightman πιστεύει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου VI (780-797) καὶ τῆς συζύγου του Μαρίας (τὴν ὁποία ἐνυμφεύθη τὸ 795), ἡ δὲ «φιλόχριστος βασίλισσα» πρέπει νὰ εἶναι ἡ Βασιλομήτωρ Εἰρήνη, χήρα τοῦ Λέοντος IV²⁵. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τούτων, ἡ σύνθεσις τοῦ κώδικος τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 788-797 μ.Χ.²⁶.

Ἡ χρονολόγησις αὕτη ἐτέθη ὑπὸ ἀμφισβήτησιν βάσει διαφόρων παρατηρήσεων: ὅτι ὁ ὅρος «βασιλεῖς» δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν σύζυγόν του ἀλλὰ εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ εἰς τὸν (ἢ τοὺς) συνεργάτας του²⁷. ὅτι ἡ μνημόνευσις αὕτη τῶν βασιλέων δὲν θὰ πρέπη ν' ἀνήκε εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῆς Χρυσοστομικῆς θείας Λειτουργίας, προστεθεῖσα μεταγενεστέρως²⁸.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω δεδομένα μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὴν διαπίστωσιν τοῦ Α. Jacob, ὅτι «θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμε λογικῶς τὴν σύνθεσιν τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 8ου αἰῶνος»²⁹.

3. Τ ὀ π ο ς π ρ ο ε λ ε ῦ σ ε ω ς.

Ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι ὁ Βαρβερινὸς Ἑλληνικὸς κώδιξ 336 εἶναι ἀντίγραφον ἀπολεσθέντος πρωτοτύπου. Τὸ πρωτότυπον τοῦτο συνετέθη ἀσφαλῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν³⁰. Πρόκειται, ἐπομένως, διὰ Κωνσταντινουπολιτικὸν Εὐχολόγιον³¹, ἐπονομαζόμενον καὶ «Πατριαρχικόν»³², ὅπερ σημαίνει ὅτι μᾶς διαβιβάζει τὸ τυπικὸν καὶ τὰς Πατριαρχικὰς ἀκολουθίας τῆς Κωνσταντι-

25. F. G. BRIGHTMAN, μ.ν. ἔργ., σ. LXXXIX. — Πρβλ. ἐπίσης Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοὶ τύποι*, σ. 325. — A. WILMART, μ.ν. ἔργ., σ. 16.

26. H. ENGBERDING, *Das eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie* (Theologie des Christlichen Ostens), Münster 1931, σ. XXX. — Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοὶ Τύποι*, σ. 325 (788-789 μ.Χ.).

27. A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 115.

28. H. ENGBERDING, «Das anaphorische Fürbittgebet der byzantinischen Chrysostomusliturgie», ἐν *Oriens Christianus* 46, 1962, σ. 50, 55 σημ. 48.

29. A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 114.

30. M. ARRANZ, «Evolution», σ. 33. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Etapes», σ. 49. — A. JACOB, «Evoluzione», σ. 51, 58. — A. STRITTMATTER, «The latin prayer «Ad infantes Consignandos» in the Byzantine Rite of Confirmation», ἐν *Orientalia Christiana Periodica* 21, 1955, σ. 309. — A. WILMART, μ.ν. ἔργ., σ. 16.

31. G. MERCATI, *Opere*, σ. 8.

32. M. ARRANZ, «Christologie et ecclésiologie des prières pour les malades de l' Euchologe slave du Sinai», ἐν *L' Eglise dans la liturgie, Conférences Saint-Serge, XXVIème semaine d'études liturgiques* 1979, Roma, Ed. liturgiche 1980, σ. 21 (*Bibliotheca EL, Subsidia* 18). — G. BALDANZA, «Il rito del' Matrimonio nell' euchologio Barberini 336 (analisi della sua visione teologica)», ἐν *Ephemerides Liturgicae* 93, 1979, σ. 318.

νουπόλεως καὶ οὐδόλως μιᾶς περιφερειακῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἔδρας³³. Ὁ ὅρος «Πατριαρχικὸν Εὐχολόγιον» δὲν σημαίνει ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο μόνον ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων³⁴. Ἡ πρωτοβουλία ὅμως διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ κώδικος πρέπει ν' ἀνελήφθη εἰς σημαντικὸν Ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας³⁵.

Τὸ ἀντίγραφον τοῦ Κωνσταντινοπολιτικοῦ πρωτοτύπου (ἦτοι ὁ σημερινὸς κώδιξ) παρήχθη εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν³⁶. Ἡ ἀποψις ὅτι τὸ πρωτότυπον ἀντεγράφη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν εὐσταθεῖ.³⁷ Αἱ μελέται περὶ τοῦ τυπικοῦ τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ Κώδιξ ἀντεγράφη εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, προφανῶς εἰς τὴν Καλαβρίαν ἢ εἰς τὴν Σικελίαν³⁸.

Αἱ μελέται αὐται ἀποδεικνύουν ὅτι ὑπῆρξαν προσθῆκαι νέων στοιχείων εἰς τὸ παλαιὸν Κωνσταντινοπολιτικὸν τυπικὸν τῆς Χρυσοστομικῆς θείας Λειτουργίας, συγκεκριμένως δὲ εἰς τὴν εὐχὴν τῆς προθέσεως (ἡ ὁποία παρουσιάζει εἰς τὸν Βαρβερινὸν κώδικα μίαν Εὐχαριστιακὴν Θεολογίαν τελείως διαφορετικὴν ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν) καθὼς καὶ πρὸ τῶν εὐχῶν τῶν κατηχουμένων (μὲ τὰς ὁποίας ἤρχιζε τὸ παλαιὸν τυπικὸν τῆς Χρυσοστομικῆς θείας Λειτουργίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν)³⁹.

Τὰ δεδομένα ταῦτα μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ ἀντίγραφον τοῦ Κώδικος δὲν ἐγένετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐξ ἑτέρου διαπιστώνομεν ὅτι ὄχι μόνον εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας εὐχὰς τοῦ Βαρβερينوῦ κώδικος 336, ὑφίστανται Ἀνατολικὰ στοιχεῖα, Συροπαλαιστινιακὰ ἢ Αἰγυπτιακὰ⁴⁰. Ἡ παρουσία τῶν Ἀνατολικῶν

33. M. ARRANZ, «Evolution», σ. 33.

34. M. ARRANZ, «Sacraments», σ. 286, 296.

35. A. JACOB, «Evoluzione», σ. 58.

36. E. FOLLIERI, μ.ν. ξ ρ γ., σ. 19. — M. ARRANZ, «Etapas», σ. 49. — A. JACOB, «Note sur la prière ΚΤΙΣΤΑ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ de l' Euchologe Barberini», ἐν *Byzantion* 56, 1986, σ. 139.

37. A. WILMART, μ.ν. ξ ρ γ., σ. 16. Σημειώνομεν ὅτι ὁ F. G. BRIGHTMAN (μ.ν. ξ ρ γ., σ. LXXXVIII) καὶ ὁ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ (Λειτουργικοὶ τύποι, σ. 325), ἀναφέρουν ὅτι ὁ Κώδιξ μετεφέρθη εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, χωρὶς νὰ προσδιορίζουν ἐὰν ἐννοοῦν τὸ πρωτότυπον ἢ τὸ ἀντίγραφον (εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν θὰ πρόκειται περὶ λαθασμένης θέσεως τῶν.).

38. G. CAVAAO, μ.ν. ξ ρ γ., σ. 106 σημ. 75. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157.

39. A. JACOB, «Evoluzione», σ. 59.

40. M. ARRANZ, «Sacraments», σ. 295. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Pannychis», σ. 42. Ὁ G. BALDANZA, ἐπίσης, διαπιστώνει τὴν ὑπαρξιν πολλῶν Ἑβραϊκῶν στοιχείων εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Γάμου εἰς τὸν Κώδικα (μ.ν. ξ ρ γ., σ. 234). Ὁ A. JACOB ἀπέδειξε ὅτι κάποια εὐχὴ καθαγιασμοῦ τῶν ὑδάτων τοῦ Κώδικος ἔχει ἐμφανῆ Παλαιστινιακὴν προέλευσιν («ΚΤΙΣΤΑ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ» σ. 146-147, ὅπου συμπεραίνει: «Le résultat le

τούτων στοιχείων κατανοεῖται πλήρως ἐὰν ἀναλογισθῶμεν τὴν μετακίνησιν τῶν μοναχῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, καθ' ἣν στιγμὴν ἀρχίζουσι εἰς τὰς περιοχὰς ταύτας αἱ πρῶται διώξεις τοῦ Ἰσλάμ⁴¹. Ἄς μὴ λησμονοῦμε (διὰ τὸ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ θέμα τῶν μὴ Κωνσταντινοπολιτικῶν προσθηκῶν εἰς τὴν Λειτουργίαν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου) ὅτι οἱ Μελχίται τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου διετήρησαν ἀνεπαφον τὴν Λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ μορφή τῆς ὁποίας ἦτο, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνην, πληρεστέρα τῆς μορφῆς τῆς Χρυσοστομικῆς Λειτουργίας. Ἡ πληρεστέρα αὕτη μορφή ἦτο, λοιπὸν, δυνατὸν νὰ δημιουργήσῃ προσθήκας εἰς τὴν ἀντίστοιχον Κωνσταντινοπολιτικὴν⁴².

Ἐπομένως, ὁ κῶδιξ ὅπως διασώζεται σήμερον, εἶναι Νοτιο-Ἰταλικῆς προελεύσεως⁴³. Δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν Νοτιο-Ἰταλικὴν προέλευσιν καὶ τοῦ πρωτοτύπου τοῦ κώδικος; Πολὺ δύσκολον, τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ὑφίσταται ἀναλυτικὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικος. Ὁ Α. Wilmart (ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Κῶδιξ ἀντεγράφη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν), παρατηρεῖ ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ κώδικος, τὸ ἀντίγραφον μετεφέρθη εἰς Ἰταλίαν διὰ τὸ προσφερθῆναι, προφανῶς, εἰς κάποιους Ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούς⁴⁴. Ὁ Α. Jacob, ἂν καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀντιγραφὴ ἐγένετο εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν, συμφωνεῖ ὅτι ἡ μόνη βεβαιότης εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Εὐχολογίου ἐπὶ Ἰταλικῷ ἐδάφους ἀμέσως μετὰ τὴν ἀντιγραφὴν του⁴⁵. Ἐπομένως ἡ ἄποψις τοῦ F.E. Brightman (τὴν ὁποίαν δέχεται καὶ ὁ Π. Τρεμπέλας) ὅτι ὁ Κῶδιξ μετεφέρθη εἰς Ἰταλίαν κατὰ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1439 μ.Χ.) εἶναι ἀβάσιμος⁴⁶.

Ἡ σπουδαιότης τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων συνίσταται εἰς τὴν διάσωσιν στοιχείων, τὰ ὅποια ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξηφανίζοντο εἰς τὰς πόλεις καταγωγῆς των⁴⁷. Διὰ τοῦτα τὰ χειρόγραφα ταῦτα ἀπαιτοῦν ἰδιαίτεράν προσ-

plus manifeste de cette enquête est d' avoir mis une fois encore en évidence l' influence considérable que les traditions liturgiques palestiniennes ont exercées sur la formation de l' euchologe byzantin en Italie méridionale»).

41. A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 137.

42. A. JACOB, «Evoluzione», σ. 59.

43. M. ARRANZ, «Pannychis», σ. 42. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Les prières sacerdotales des vêpres byzantines», ἐν *Orientalia Christiana Periodica* 37, 1971, σ. 106. A. JACOB, «Καμπανισμός», σ. 226. — J. MATEOS. μ.ν. ξ ρ γ., σ. 344 σημ. 78.

44. A. WILMART, μ.ν. ξ ρ γ., σ. 16.

45. A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 115.

46. F. G. BRIGHTMAN, μ.ν. ξ ρ γ., σ. LXXXVIII. — Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικὸὶ τύποι*, σ. 325. Ἐν πάσῃ περιπτώσει (ὅπως ἀνωτέρω παρατηρήσαμεν) οἱ δύο συγγραφεῖς δὲν διευκρινίζουν ἐὰν ἀναφέρονται εἰς τὸ πρωτότυπον ἢ εἰς τὸ ἀντίγραφον.

47. A. JACOB, «Variantes», σ. 297-298.

οχήν⁴⁸· ἡ ἴδια προσοχὴ ἀπαιτεῖται διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Κάτω Ἰταλίας (ἡ ὁποία ἀρχίζει ἤδη εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 7ου μ.Χ. αἰῶνος)⁴⁹.

4. Ὁ Βαρβερινὸς Ἑλληνικὸς κῶδιξ 336 μέχρι τῆς εἰσόδου του εἰς τὴν Βατικάνειον Βιβλιοθήκην.

Τὸ ἀντίγραφον τοῦ Πατριαρχικοῦ τούτου Εὐχολογίου ἦτο δῶρον, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ προωρίζετο διὰ τὸν πρῶτον τυχόντα. Ἐν τούτοις, θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ κάτοχός του (προφανῶς Λατῖνος) ἀγνοοῦσε τὴν ἀξία τοῦ κώδικος⁵⁰.

Οὐδεμία πληροφορία ὑπάρχει περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κώδικος πρὸ τοῦ 15ου αἰῶνος. Τὸ χειρόγραφον θὰ πρέπη νὰ εὑρίσκετο πάντοτε ἐπὶ Ἰταλικῶν ἐδάφους, τὸ δὲ κεφαλαῖον T, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς τελευταίας σελίδος (καὶ τὸ ὁποῖον προσετέθη πιθανῶς μεταξὺ τοῦ 11ου καὶ 14ου μ.Χ. αἰῶνος), δὲν μᾶς προσφέρει περισσοτέρας πληροφορίας⁵¹.

Ἡ πρώτη σαφὴς ἐνδειξις προέρχεται ἀπὸ τὸ πρῶτο φύλλον τοῦ κώδικος· χρονολογεῖται περὶ τὸν 15ον μ.Χ. αἰῶνα καὶ μᾶς παρέχει ὠρισμένα στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κώδικος. «*Oratione missae et totius officii secundum basilium conuentus sancti marci de florentia ordinis fratrum predicatorum de hereditate Nicholay de Nicholis*».

Περὶ τοῦ προσώπου, διὰ τὸ ὁποῖον γίνεται λόγος εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν, ἔχομεν ὀλίγας πληροφορίες. Ὁ Nicola de Niccoli (ἢ Niccolo Niccoli) ἔζησε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1363 καὶ 1437. Ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Φλωρεντῖνος Οὐμανιστῆς⁵² καὶ προήρχετο ἀπὸ εὐγενῆ οἰκογένειαν⁵³. Ἄνθρωπος ἀξιο-

48. R. DEVREESSE, Introduction, σ. 196.

49. R. DEVREESSE, Les manuscrits grecs de l'Italie meridionale (histoire, classement, paléographie), Città del Vaticano, 1955, σ. 5 (Studi e Testi 183).

50. A. WILMART, μ.ν. ξ ρ γ., σ. 16.

51. Εἰς τὸ ἄρθρον του, ὁ Dom WILMART (σ. 17) ἀναφέρεται εἰς τὸ κεφαλαῖον τοῦτο T (τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν γνώμην μου, εἶναι σφραγὶς κάποιας βιβλιοθήκης), ἐπιστῶν τὴν προσοχὴν μας (ἀν καὶ μετ' ἐπιφυλάξεως) εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Pierre Damien ἐν Fontavellane, πλησίον τοῦ Gubbio εἰς τὴν Ombrie (ἢ Μονὴ εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τὸν Τίμιον Σταυρόν). Ὁ WILMART, ὅμως, προσθέτει ὅτι εἰς οὐδὲν ἕτερον χειρόγραφον τῆς ἐν λόγῳ Μονῆς παρατηροῦμε παρομοίαν σφραγίδα.

52. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ξ ρ γ., σ. 59.

53. G. VOIGT, Die Wiederbelegung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des humanismus, (Erster Band), Berlin 1880, σ. 296-298.

λόγου πνευματικῆς καλλιιεργείας, κατεῖχε περίοπτον θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἱταλικοῦ Οὐμανισμοῦ⁵⁴.

Ὁ Φλωρεντῖνος οὗτος Οὐμανιστῆς ἦτο συλλέκτης παλαιῶν βιβλίων καὶ θαυμαστῆς τῆς ἀρχαιότητος⁵⁵. Εἶναι βέβαιον ὅτι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος ὁ Βαρβερινὸς κώδιξ εὐρίσκετο εἰς τὴν κατοχὴν του. Φλογερός συλλέκτης, περιστοιχούμενος ἀπὸ πράκτορας ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος μεγάλος ταξιδιώτης, ὁ Niccolo Niccoli διεξήγαγε τὰς ἐρεῦνας του, συλλέγων παλαιὰ βιβλία, εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Κεντρικῆς καὶ Νοτίου Ἱταλίας. Ἐκεῖ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, θὰ πρέπη νὰ εὔρε τὸν κώδικα· μόνον ὁ ἴδιος ὅμως θὰ ἠδύνατο νὰ μᾶς πληροφορήσῃ, ποῦ καὶ μὲ ποῖον τρόπον συνέλλεξε τὸ πολύτιμον χειρόγραφον (τὸ ἐρώτημα πιθανὸν νὰ ἀπαντηθῆ ἂν ἐκδοθῆ ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Niccolo Niccoli μὲ τὸν Ambrogio Traversari)⁵⁶.

Ὁ Niccolo Niccoli ἐκληροδότησε τὸν Κώδικα εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἰς τὴν Φλωρεντίαν⁵⁷, καθὼς ἄλλωστε καὶ ὀλόκληρον τὴν πλουσίαν συλλογὴν του (800 χειρόγραφα). Γνωρίζομεν ὅτι ὁ Niccolo Niccoli εἶχε χρέη εἰς τὸν Κόμητα τῶν Μεδίκων, ὁ ὁποῖος (μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Niccoli) ἀπεζημιώθη, λαβὼν ἓνα ὠρισμένον ἀριθμὸν χειρογράφων⁵⁸. Ἐπειδὴ γνωρίζομεν ὅτι ὁ Κόμης τῶν Μεδίκων ἦτο ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου (ἡ ὁποία ἦτο ἐκ τῶν πρώτων δημοσίων Βιβλιοθηκῶν τῶν νεωτέρων χρόνων), εἶναι πιθανὸν νὰ μετέφερεν ἐκεῖ τὸν Βαρβερινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 336 (ἔάν, βεβαίως, τὸ χειρόγραφον ἦτο μεταξὺ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ὡς ἀποζημίωσιν διὰ τὸ χρέος τοῦ Niccoli).

Τὰ ἴχνη τοῦ κώδικός μας ἐμφανίζονται ἐκ νέου τὸν 17ον αἰῶνα. Γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ καρδινάλιου Barberini, ὁ Jacques Goar ἐμελέτησε καὶ ἀντέγραψε μερικῶς τὸ Εὐχολόγιον, εἰς τὰ πλαίσια τῆς προετοιμασίας τῆς ἐκδόσεως τοῦ μνημειώδους ἔργου του τὸ 1647 εἰς τὸ Παρίσι. Ὁ διάσημος Δομηνικανὸς μοναχὸς ὀνομάζει τὸ Εὐχολόγιον «Codex Sancti Marci Florentini» ἢ «Barberinum Sancti Marci»⁵⁹. Τὸ δεδομένον τοῦτο ἀποδεικνύει

54. A. WILMART, μ.ν. ἔργ., σ. 19.

55. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἔργ., σ. IX. Ὁ Poggio BRACCIOLINI καὶ ὁ Giannozzo MANETTI (ἀμφότεροι φίλοι τοῦ Niccolo Niccoli) μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Φλωρεντῖνος Οὐμανιστῆς εἶχε προσωπικὴν βιβλιοθήκην ἐξ 800 τόμων (Αὐτόθι, σ. 60).

56. A. WILMART, μ.ν. ἔργ., σ. 17-18.

57. E. FOLLIERI, μ.ν. ἔργ., σ. 19. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἔργ., σ. 46. Ὁ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ ἀναφέρει ὅτι ὁ Κώδιξ μετεφέρθη εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἁγίου Μάρκου, χωρὶς ὅμως νὰ διευκρινίξῃ ἂν ἐπρόκειτο περὶ κληροδοτήματος τοῦ Niccoli (Λεῖτοῦργικὸὶ τύποι, σ. 325).

58. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἔργ., σ. 61.

59. J. GOAR, EYXOΛOΓION sive Rituale Graecorum, Lutetiae

ὅτι μεταξὺ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀγίου Μάρκου καὶ τῆς μεταφορᾶς του εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς οἰκογενείας Barberini, δὲν ὑφίσταται ἄλλο τμήμα ἱστορίας τοῦ κώδικος⁶⁰.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ J. Goar παρέχει κάποια πληροφορίαν, ἡ ὁποία περιέπλεξε ὀλίγον τὴν ἱστορίαν τοῦ κώδικος: «...a Patribus quibusdam nostris unius ex concilii florentini Assessoribus fuisse proprium dicitur, a quo nobilis factum ab eo dicto conventui datum» (Prooemium).

Βασιζόμενος εἰς τὴν πληροφορίαν ταύτην, ὁ Brightman σημειώνει ὅτι τὸ Εὐχολόγιον μετεφέρθη εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (26 Φεβρουαρίου 1439 — 26 Ἀπριλίου 1442) ὑπὸ ἐνὸς μέλους τῆς Συνόδου⁶¹, ὁ δὲ Π. Τρεμπέλας προσθέτει ὅτι ἦτο ὁ Niccolo Niccoli, ὁ ὁποῖος τὸν μετέφερεν εἰς τὴν Σύνοδον⁶². Ὁ Niccoli ὁμως ἀπεβίωσε τὴν 4ην Φεβρουαρίου 1437⁶³, ἐπομένως πρὸ τῆς Συνόδου. Ἡ σύγχυσις εἶναι ἐμφανής.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ ἀργότερον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος, ὁ Κώδιξ εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Barberini. Ἡ ἐπιφανής αὕτη οἰκογένεια ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ δύο μεγάλους ἀντιπροσώπους: Τὸν Πάπαν Οὐρβανὸν VIII (†1644) καὶ τὸν καρδινάλιον Francisco Barberini (†1679)⁶⁴, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε λάτρης τῆς Ἀνατολῆς⁶⁵ καὶ συνέβαλεν ἐνεργῶς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Βαρβερινῆς βιβλιοθήκης⁶⁶. Ἡ πλουσιωτάτη αὕτη εἰς Ἑλληνικὰ χειρόγραφα Βιβλιοθήκη⁶⁷ (ἡ πλουσιωτέρα τοῦ 17ου

Parisiorum, S. Piget, 1647, 2α ἐκδ. Venetiis, B. Javarina, 1730 (ἐπανατύπωσις ἐν Graz, 1960), Prooemium.

60. Οἱ ποικίλοι μελετηταὶ δὲν ἔχουν διευκρινήσει ἐν σημαντικῶν θέμα: Κατὰ ποῖον τρόπον ὁ Κώδιξ μετακινεῖται ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀγίου Μάρκου εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Καρδινάλιου BARBERINI. Ὁ J. GOAR, εἰς τὸ Προοίμιόν του, ἀναφέρεται εἰς τὴν μεταφορὰν ταύτην, σημειῶν ὅτι ἡ πληροφορία αὕτη προέρχεται ἀπὸ «ὠρισμένους ἐκ τῶν Πατέρων μας» («a Patribus quibusdam nostris... dicitur»).

61. F. E. BRIGHTMAN, μν. ἔργ., σ. LXXXVIII.

62. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Λειτουργικοὶ τύποι, σ. 325.

63. G. CAMBIER, «Attribution du manuscrit de Florence, Laur. 39. 38 à Niccoli», ἐν *Scriptorium* 19, 1965, σ. 240. — A. WILMART, μν. ἔργ., σ. 19.

64. V. CAPOCCI, *Codices Barberiniani graeci*, t. 1. (Cod. 1-163), Vatican 1958, σ. VII, (*Bibliothecae Apostolicae Vaticanae, Codices manu scripti recensiti*).

65. J. B. MARTIN, «Barberini (Francois)», ἐν *Dictionnaire de théologie catholique*, 2, 1905, στήλη 385.

66. G. MERCATI, *Note per la storia di alcune Biblioteche Romane nei secoli XVI - XIX*, Città del Vaticano 1962, σ. 22, 44 σημ. 2, 114, 149, 161 (*Studi e Testi* 164).

67. H. DELEHAYE, «Catalogus codicum Hagiographicorum Graecum bi-

αἰῶνος⁶⁸), εὐρίσκειτο εἰς μίαν μεγάλην ἀθύουσαν τοῦ ἀνακτόρου τῶν Barberini, ἕως τὴν στιγμήν τῆς μεταφορᾶς τῆς εἰς τὴν Βατικάνειον Βιβλιοθήκην.

Ἡ μεταφορὰ αὕτη ἐγένετο τὸ θέρος τοῦ 1902⁶⁹, κατόπιν πρωτοβουλίας τοῦ Πάπα Λέοντος XIII⁷⁰. Ἀπαντα τὰ Ἑλληνικά χειρόγραφα τῆς πλουσίας ταύτης συλλογῆς ἐδημιούργησαν ἰδιαίτερον τμήμα εἰς τὴν Βατικάνειον Βιβλιοθήκην· τότε ὁ Κῶδιξ μας λαβάνει τὸν ἀριθμὸν 336 καὶ καθορίζεται ὡς «Vaticanus Barberinianus graecus 336».

5. Σημασία καὶ ἀρχαιότης τοῦ Κώδικος.

Τὸ σύνολον τῶν μελετητῶν παραδέχεται ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς Βαρβερινὸς κῶδιξ 336 εἶναι τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν Βυζαντινὸν Εὐχολόγιον⁷¹. Μετα-

bliothecae Barberiniana de Urbe», ἐν *Analecta Bollandiana* 19, 1900, σ. 81.

Ἐπάρχει διάστασις ἀπόψεων ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν Ἑλληνικῶν χειρογράφων εἰς τὴν Βαρβερινὴν συλλογὴν. Ὁ DE RICCI (ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὸν κατάλογον τῶν χειρογράφων τούτων) ἀναφέρει 590 χειρόγραφα. Ὁ P. CANART καὶ ὁ V. PERI (μ.ν. ἔργ., σ. 112-116) παρουσιάζουν 598 Ἑλληνικοὺς κώδικας (ἐξ αὐτῶν ἀναφέρονται εἰδικώτερον οἱ 485, οἱ ὅποιοι ἔχουν μελετηθῆ ὀλικῶς ἢ μερικῶς· Αὐτὸ θι, σ. 117-165). Ὁ δὲ CAPOCCI (μ.ν. ἔργ., σ. VII) ἀναφέρει ὅτι τὰ Ἑλληνικά χειρόγραφα εἶναι 593.

68. G. GABRIELI, «Bibliotheca Barberiniana», ἐν *L' Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, VI, Roma 1949², σ. 140.

69. P. CANART - V. PERI, μ.ν. ἔργ., σ. 109. — V. CAPOCCI, μ.ν. ἔργ., σ. VII. — S. DE RICCI, μ.ν. ἔργ., σ. 81.

70. J. B. MARTIN, μ.ν. ἔργ., στήλῃ 385. — G. GABRIELI, μ.ν. ἔργ., σ. 140.

71. M. ARRANZ, «Sacerdotales», σ. 105 σημ. 1. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Evolution», σ. 33. — H. G. BECK, μ.ν. ἔργ., σ. 243. — M. CAPPUYNS, μ.ν. ἔργ., σ. 33. — R. DEVREESSE, *Introduction*, σ. 196. — A. JACOB, «Ambon», σ. 19. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Evoluzione», σ. 50. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Uspenski», σ. 173. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Jean Chrysostome», σ. 114. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «ΚΤΙΣΤΑ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ», σ. 139. — M. MANDALA, μ.ν. ἔργ., σ. 20, 100. — J. MATEOS, μ.ν. ἔργ., σ. 344 σημ. 48. — G. MERCATI, *Opera*, σ. 8. — J. B. PITRA, *Hymnographie*, σ. 56. — A. STRITTMATTER, «Missa Graecorum», *Missa sancti Iohannis Chrysostomi*. The oldest Latin version Known of the Byzantine Liturgies of St. Basil and St. John Chrysostom», ἐν *Traditio* 1, 1943, σ. 81 σημ. 4. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Liturgical Latinisms in a Greek Euchology, (Ottob. grec. 344)», ἐν *Miscellanea Giovanani Mercati*, vol. VII, *Litteratura e storia Bizantina, Città del Vaticano* 1946, σ. 43 σημ. 1 (*Studi e Testi* 123). — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Infantes», σ. 308. — C.A. SWAINSON, μ.ν. ἔργ., σ. XV. — E. C. WHITAKER, *Documents of the Baptismal Liturgy*, London, SPCK, 1979, σ. 69. — I. GOSCHEW, «Die Lesung der griechischen Inschrift des Schale Wr. 9 des Goldschatzes von Nagy-Szent - Miklos», ἐν *Actes du Vème Congrès International des Etudes Byzantines* (Roma 20-26 Sept. 1936), σ. 145 (*Studi Bizantini e Neoellenici* 6, 1940).

φέροντες τὴν θέσιν τοῦ M. Arranz, τονίζομεν ὅτι «δὲν γνωρίζομεν εὐχολόγια ἀρχαιότερα τοῦ 8ου αἰῶνος»⁷².

Τὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα παραθέτομε κατωτέρω, δὲν ἔχουν σκοπὸν (οὔτε δύνανται) ν' ἀμφισβητήσουν τὴν πανθομολογουμένην θέσιν περὶ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ Κώδικος. Κρίνομεν σκόπιμον νὰ τὰ ἐκθέσωμεν, διὰ νὰ συμβάλωμεν εἰς τὸ ἄκρως ἐνδιαφέρον θέμα τῆς ὑπάρξεως Εὐχολογιακῶν στοιχείων (καὶ ὄχι ἀπηρτισμένων Εὐχολογίων) ἀρχαιότερων τοῦ Βαρβερينوῦ κώδικος, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν χρόνον τῆς Γεωργιανῆς καὶ Ἀρμενικῆς λατρείας.

Γνωρίζομεν ὅτι αἱ ἀρχαιόταται μαρτυρίαι τῆς Γεωργιανῆς Λατρείας (τὸ μεγάλο «Λεκτсионάριον» τῆς Ἱερουσαλήμ καθὼς καὶ τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικος 34), παρέχουν σημαντικὰς πληροφορίας διὰ τὴν Ἱεροσολυμιτικὴν Λατρείαν⁷³. Τὰ περισσότερα τῶν κειμένων τούτων εἶναι μεταφράσεις ἐξ Ἑλληνικῶν πρωτοτύπων. Αἱ μεταφράσεις αὗται ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν Γεωργιανὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν περίοδον τῆς προσκολλήσεώς της εἰς τὸ Ἱεροσολυμιτικὸν τυπικόν⁷⁴ (ἐγένοντο, ἐπομένως, περὶ τὸν 6ον αἰῶνα). Τὸ «Ἱεροσολυμιτικὸν Κανονάριον» τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ τὸ φημισμένον «Ἀρμενικὸν Λεκτсионάριον» τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος⁷⁵ εἶναι μάρτυρες τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ τυπικοῦ.

Ὁ A. Jacob ἀπέδειξεν ὅτι διὰ δύο προσευχὰς τῆς Ἑλληνικῆς Λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου (τὴν εὐχὴν τῆς εἰσόδου⁷⁶ καὶ τὴν εὐχὴν μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον⁷⁷), αἱ Γεωργιαναὶ μεταφράσεις προσφέρουν κείμενον ἀρχαιότερον τοῦ ἀντιστοίχου τῶν πρώτων Ἑλληνικῶν χειρογράφων. Αἱ δύο αὗται μεταφράσεις προσεγγίζουν πολὺ (ιδίως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Εὐχῆς τῆς Εἰσόδου) εἰς τὰς ἀντιστοίχους εὐχὰς τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου εἰς τὸν Βαρβερινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 336. Αἱ εὐχαὶ αὗται ἀποτελοῦν, πιθανόν, τὸ πρωτότυπον τῶν Γεωργιανῶν μεταφράσεων⁷⁸.

72. M. ARRANZ, «Sacraments», σ. 287.

73. A. JACOB, «Une prière de Skeuophylakion de la liturgie de St. Jacques et ses parallèles Byzantins», ἐν Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome 37, 1965, σ. 54.

74. C. CONYBEARE - O. WARDROP, «The Georgian Version of the Liturgy of St. James», ἐν Revue de l'Orient Chrétien 7, 1913, σ. 39.

75. A. RENOUX, «Le Codex Arménien Jérusalem 121», ἐν Patrologia Orientalis 35, 1969, σ. 5-215 καὶ 36, 1971, σ. 143-388.

76. A. JACOB, «Zum Eisdosgebet der Byzantinischen Chrysostomusliturgie des Vat. Barb. gr. 336», ἐν Ostkirchliche Studien 15, 1966, σ. 35-38. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Skeuophylakion», σ. 54 (βλέπε ἐπίσης τὴν παρουσίασιν ἐν Byzantion 36, 1966, σ. 340).

77. A. JACOB, «Variantes», σ. 291-298.

78. Βλέπε ἐν Byzantion 36, 1966, σ. 340. Ὁ H. ENGBERDING εἶχε διαφορετικὴν γνώμην (ἐν Ostkirchliche Studien, 13, 1964, σ. 109-111).

Ἐπάρχουν δύο Γεωργιανὰ Εὐχολόγια (περιέχοντα, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὴν Γεωργιανὴν Λειτουργίαν τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου), τὰ ὁποῖα εἶναι ἀντίγραφα ἑνὸς κοινοῦ πρωτοτύπου (πιθανὸν τοῦ βου-7ου αἰῶνος)· τὸ πρωτότυπον τοῦτο εἶναι μετάφρασις ἑνὸς ἀρχαιοτέρου Ἑλληνικοῦ κειμένου. Πρόκειται διὰ τοὺς κώδικας Gratz Γεωργιανός 4⁷⁹ καὶ A 86 τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου τῆς Τιφλίδος⁸⁰.

Τὰς ἰδίας παρατηρήσεις δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν διὰ τὴν Λειτουργίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου⁸¹. Ἡ μετάφρασις αὕτη (ἢ ὁποῖα ἔγινε πιθανώτατα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰῶνος), ἀντανακλᾷ ἐν Ἑλληνικὸν κείμενον ἀρχαιότερον τοῦ ἀντιστοίχου εἰς τὸν Βαρβερινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 336⁸².

Ἐφ' ὅσον τὰ Ἑλληνικὰ Κείμενα (ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτῶνται αἱ Γεωργιανὰ καὶ Ἀρμενικὰ μεταφράσεις) δὲν ἔφθασαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ὁ Βαρβερινὸς Ἑλληνικὸς Κώδιξ 336 παραμένει τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν Εὐχολόγιον.

6. Τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος.

Παρουσιάζοντες τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι συμπληρώνομεν τὴν περιγραφὴν του ὑπὸ τοῦ A. Strittmatter, ὁ ὁποῖος περατώνει τὴν παρουσίαν εἰς τὴν σελίδα 532 (τὸ ὑπόλοιπον ἐσκόπευε νὰ τὸ παρουσιάσῃ εἰς μίαν ὀλοκληρωμένην ἔκδοσιν, τὴν ὁποίαν προετοιμάζεν, ἀλλ' οὐδέποτε ἐπεράτωσε)⁸³.

Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Βασιλείου (σ. 1-44) — Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου (σ. 45-73)⁸⁴ — Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων (σ. 74-86)⁸⁵

79. M. TARCHNISVILI, «Eine neue georgische Jacobusliturgie», ἐν *Ephemerides Liturgicae* 62, 1948, σ. 53. A. JACOB, «Variantes», σ. 292-293. *Byzantion* 36, 1966, σ. 340.

80. Ἡ παρουσίασις τοῦ κώδικος γίνεται ὑπὸ τῶν C. CONYBEARE - O. WARDROP, μ.ν. ἔργ., σ. 396-397. Βλέπε ἐπίσης ἐν M. TARCHNISVILI, μ.ν. ἔργ., σ. 53. — A. JACOB, «Variantes», σ. 293.

81. Ἐμελετήθη ὑπὸ τοῦ G. AUCHER, «La versione armena della Liturgia di S. Giovanni Crisostomo», ἐν «ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΚΑ», *Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo (a cura del comitato per il XV centenario della sua morte, Rome 1907)*, t. 407, Rome 1908 σ. 359-404.

82. Ἐσ σημειωθῆ ἡ παρατήρησις τοῦ A. STRITTMATTER περὶ τῆς μεταφράσεως ταύτης: «It presents the oldest evidence known... antedating, perhaps by several decades, the Barberinum S. Marci» («Notes», σ. 69).

83. A. STRITTMATTER, «Barberinum», σ. 329. Ἐσ προσθέσωμεν ὅτι καὶ A. JACOB μᾶς δίδει ἕνα ἀλφαβητικὸν κατάλογον τῶν εὐχῶν («Uspenski», σ. 203-211).

84. Ἐσ σημειωθῆ ὅτι ὁ τίτλος οὗτος δὲν ὑπάρχει, χωρὶς τοῦτο, βεβαίως, νὰ θέτῃ θέμα γνησιότητος.

85. Ὁ ἀκριβὴς τίτλος εἶναι ὁ ἀκόλουθος: «Ἐν δὲ τῷ λυχνικῷ μετὰ τὰ ἀναγνώσματα

— Εὐχαὶ τοῦ ἑσπερινοῦ (σ. 87-95) — Εὐχαὶ τῶν τριῶν ἀντιφώνων (σ. 96-102) — Εὐχαὶ τῶν κατηγουμένων, τῶν πιστῶν καὶ ἀπόλυσις (σ. 103-112) — Εὐχαὶ τοῦ Μεσονυκτικοῦ (σ. 113-117) — Εὐχαὶ τοῦ Ὁρθρου (σ. 118-140) — Εὐχαὶ τῆς α' ὥρας (σ. 141-143) — Εὐχαὶ τῆς γ' ὥρας (σ. 144-147) — Εὐχαὶ τῆς στ' ὥρας (σ. 148-150) — Εὐχαὶ τῆς θ' ὥρας (σ. 151-155) — Εὐχαὶ ἀντιφώνων «ἐν ταῖς ἀγίαις νηστείαις» (σ. 156-158) — Εὐχὴ μετὰ τὴν εἴσοδον, Εὐχὴ τῶν κατηγουμένων, τῶν πιστῶν καὶ ἀπόλυσις (σ. 159-169) — Εὐχαὶ τῆς ὀνοματοδοσίας καὶ τῆς εἰσόδου τοῦ νεογεννήτου εἰς τὸν Ναὸν (σ. 170-173) — Εὐχαὶ τοῦ Βαπτίσματος καὶ τοῦ Χρίσματος (σ. 174-214) — Εὐχαὶ τοῦ ἀγιασμοῦ τῶν ὑδάτων κατὰ τὰ Θεοφάνεια (σ. 215-243) — Εὐχαὶ τῆς παννυχίδος (σ. 244-250) — Εὐχαὶ διὰ τὴν «ποίησιν μύρου» (σ. 251-259) — Εὐχαὶ διὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν κατηγουμένων τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν (σ. 260-278) — Εὐχαὶ διὰ τοὺς προσερχομένους εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐκ τῶν αἰρέσεων (σ. 279-292) — Εὐχαὶ διὰ τὴν καθιέρωσιν ναοῦ (σ. 293-321) — Εὐχαὶ χειροτονίας ἐπισκόπου (σ. 322-328) — Εὐχαὶ χειροτονίας πρεσβυτέρου (σ. 329-335) — Εὐχαὶ χειροτονίας διακόνου (σ. 336-341) — Εὐχαὶ χειροτονίας διακονίσσης (σ. 342-347) — Εὐχαὶ χειροτονίας ὑποδιακόνου (σ. 348-349) — Εὐχαὶ «Ἐπὶ προχειρίσεως ἀναγνώστου, ψάλτου καὶ ἡγουμένου» (σ. 350-354) — Εὐχαὶ ἐπὶ «μέλλοντος (καὶ μελλούσης) λαμβάνειν σχῆμα μοναχοῦ (καὶ μοναστρίας)» (σ. 354-356) — Εὐχαὶ περὶ τοῦ βασιλέως (σ. 357-359) — Εὐχαὶ ἐπὶ προαγωγῆς ἀρχόντων (σ. 370-372) — Εὐχὴ λεγομένη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ἐν τῷ δρόμῳ (σ. 372-373) — Εὐχὴ ἐπὶ προσφερόντων ἀπαρχὰς (σ. 373-374) — Εὐλογία οἴκου (σ. 374-375) — Εὐχαὶ τοῦ γάμου (σ. 376-385) — Εὐχαὶ τῆς Τραπέζης (σ. 386-388) — Εὐχὴ ἐπὶ ἀποδημούντων (σ. 388) — Εὐχὴ ἐπὶ πλοίου μέλλοντος πλεῖν (σ. 388-390) — Εὐχαὶ ἐπὶ ἀνομβρίας (σ. 390-393) — Εὐχαὶ διὰ τοὺς ἀσθενοῦντας καὶ διὰ τὸ ἔλαιον τῶν ἀσθενούντων (σ. 394-399)⁸⁶. — Εὐχαὶ συγχωρητικαὶ (σ. 400-405) — Εὐχαὶ διὰ τοὺς δαιμονισμένους (σ. 406-408) — Εὐχαὶ «εἰς τὸ κουρεῦσαι παιδίον» (σ. 409-410) — Εὐχὴ εἰς πωγω-

καὶ τὸ κατευθυνθῆτω καὶ τὸ Κύριε ἐλέησον γίνεται εὐχὴ κατηγουμένων ἐπὶ τῶν προηγιασμένων».

⁸⁶ Ἀς σημειώσωμεν ὅτι εἰς τὰ πλαίσια προσεχοῦς μελέτης τοῦ θέματος τῆς «μυστικῶς» ἢ «εἰς ἐπήκοον» ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς (ἡ ὁποία θὰ κατατεθῆ ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), θὰ ἐγκύψωμεν μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὰς Λειτουργίας τοῦ Βαρβερينوῦ κώδικος 336.

86. Τὰς εὐχὰς ταύτας (καθὼς καὶ τὴν «Εὐχὴν εἰς ἀσθενοῦντας ἀσκητὰς») καὶ τὰ Διακονικὰ διὰ τοὺς ἀσθενοῦντας) ἐμελετήσαμεν ἐμπεριστατωμένως εἰς τὰ πλαίσια διδακτορικῆς διατριβῆς (διὰ τὸν τίτλον τοῦ διδάκτορος 3ου κύκλου) εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Παρίσι IV - Σορβόννη (*Les prières pour les malades et sur l'huile de l'onction dans l'Euchologe Barberini grec 336, Paris 1987*).

νοκουρίαν (σ. 411-412) — Εὐχὴ εἰς ἀδελφοποίησιν (σ. 413-414) — Εὐχὴ εἰς τὸ κουρεῦσαι παιδίον, ἄλλη (σ. 415-416) — Εὐχὴ ἐπὶ ποίμνης (σ. 417-418) — Εὐχὴ εἰς ψυχὴν κρινομένην (σ. 418-419) — Εὐχαὶ διὰ τὰς διαφορετικὰς ἐποχὰς τοῦ ἔτους (σ. 419-425) — Εὐχαὶ εἰς τὰ Βαΐα (σ. 425-427) — Εὐχαὶ τοῦ νιπτῆρος (σ. 428-433) — Εὐχαὶ τῆς γονυκλισίας (σ. 434-447) — Εὐχὴ εἰς κούκια ἀγίων (σ. 448-449) — Εὐχὴ ἐπὶ θυσίας βοῶν (σ. 449-451) — Εὐχὴ ἐπὶ διακονίας λεγομένη ἐν τῇ ἐμβάτῃ ἐκφωνητικὴ (σ. 452) — Εὐχὴ ἐπὶ οἰκοδομούντων οἶκον (σ. 452-453) — Εὐχὴ ἐπὶ σειсмоῦ (σ. 454-455) — Εὐχὴ εἰς τοὺς εἰσερχομένους εἰς διακονίαν (σ. 455-456) — Εὐχὴ ἐπὶ προσφερόντων καρπούς νέους (σ. 457) — Εὐχὴ τῶν κολλύβων ἤγουν τῶν κουκουδιῶν (σ. 457-458) — Εὐχὴ ὅτε ἐνυπνιαζεται ἀδελφός (σ. 459-460) — Εὐχὴ ἀγιάζουσα ὕδωρ εἴτε ἐν φρέατι εἴτε ἐν λάκκῳ ἐμπесόντος ἀκαθάρτου ἢ θηρίου ἢ οἰουδῆποτε πράγματος (σ. 460-461) — Εὐχὴ ἐπὶ τοῖς προσφέρουσιν ἄμνον (σ. 462) — Εὐχὴ εἰς τὸ ποιῆσαι ἀπὸ λαϊκοῦ κληρικόν (σ. 462-463) — Εὐχαὶ εἰς οἶκον (σ. 464-465) — Εὐχὴ ἐπὶ ἐνεργουμένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων. (σ. 465-466) — Εὐχαὶ τοῦ Μοναστικοῦ σχήματος τῶν ἀνδρῶν (σ. 466-487)⁸⁷ — Εὐχὴ ἐπὶ οἰκίας περιειργασμένης ἢ ἄλλως πως ὀχλουμένης ὑπὸ πνευμάτων πονηρῶν (σ. 488-491) — Εὐχαὶ τοῦ Μοναστικοῦ σχήματος τῶν γυναικῶν (σ. 492-501) — Εὐχαὶ ἐπικήδαιοι (σ. 502-508) — Εὐχὴ εἰς ἀσθενοῦντας ἀσκητὰς (σ. 509-510) — Εὐχὴ εἰς τὸ ἀναδῆσασθαι γυναῖκα (σ. 510-511) — Εὐχαὶ ὀπισθάμβωνοι (σ. 512-517) — Εὐχαὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν (σ. 518-520) — Εὐχαὶ ὀπισθάμβωνοι τῶν προηγιασμένων (σ. 520-526) — Διακονικὰ τῶν προηγιασμένων (σ. 527-528) — Διακονικὰ ἐπὶ κοιμηθέντας (σ. 528-529 ἢ 530) — Διακονικὰ ἀσθενούντων (σ. 529-530 ἢ 532).

Τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ Εὐχολογίου ἐκτείνεται εἰς τὰς σελίδας 533-563 καὶ θεωρεῖται βέβαιον, ὅτι δὲν εὑρίσκεται εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὑρίσκετο τὸν 15ον αἰῶνα⁸⁸. Μετὰ τὰς σελίδας 533-535, αἱ ὁποῖαι εἶναι κεναὶ (ἢ σ. 534 φέρει ἐπίσης τὸν ἀριθμὸ 532), διακρίνομεν δύο τμήματα:

Εἰς τὰς σελίδας 536-542 εὑρίσκονται οἱ Κανόνες τῶν Ἀποστόλων 64-70, 75-84⁸⁹ καθὼς καὶ αἱ πρῶται λέξεις τοῦ 8ου βιβλίου, κεφάλαιον 48, τῶν Ἀπο-

87. Εἶναι περιέργον ὅτι ἐνῶ ἡ ὁμάς αὕτη τῶν εὐχῶν εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τοὺς ἄνδρας καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον διὰ τὰς γυναῖκας (ἢ ὅποια ἀκολουθεῖ), περιέχει τὴν εὐχὴν σί' με τίτλον «Εὐχὴ β' εἰς γυναῖκας» (σ. 469-470).

88. A. WILMART, μ. ν. ἔ ρ γ., σ. 10.

89. Τὰ δεδομένα ταῦτα παρουσιάζονται ὑπὸ τῶν F. X. FUNK, μ. ν. ἔ ρ γ., σ. XXVIII καὶ J. M. HANSENS, μ. ν. ἔ ρ γ., σ. 49. Ἡ προσωπικὴ μελέτη τοῦ κώδικος μᾶς ὡδήγησεν εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: σ. 536: Κανόνες ξγ', ξδ', ξε'. σ. 537: Κανόνες ξε', ξστ', ξζ', σ. 538: σα', σβ', σ. 539: σγ', σδ', σε', σστ', σ. 540: οστ', οζ', ση', σ. 541: ση', σθ'.

στολικῶν Διαταγῶν (γραμμαὶ 1-2 εἰς τὴν ἔκδοσιν F.X. FUNK).

Αἱ σελίδες 542-562 περιέχουν τὰς «Διαταγὰς τῶν ἀγίων ἀποστόλων περὶ μυστικῆς λατρείας»⁹⁰, αἱ ὁποῖαι ἀπαρτίζονται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα τμήματα τοῦ 7ου Βιβλίου τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν: Τὰ κεφάλαια 4 καὶ 5 (πλὴν τοῦ εἰσαγωγικοῦ τμήματος τοῦ 5ου κεφαλαίου): «Ὁ ὢν δέσποτα ... Μωϋσεῖ καὶ Ἀαρὼν καί»· αἱ πρῶται λέξεις τοῦ 6ου κεφαλαίου («καὶ πληρώσαντος αὐτοῦ τὸν τῆς διδασκαλίας λόγον»)· τὰ κεφάλαια 16-17⁹¹.

Συμπερασματικῶς: Τὸ τελευταῖον τοῦτο τμήμα τοῦ Εὐχολογίου περιέχει ὅλα τὰ δεδομένα τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, τὰ ὅποια ἀφοροῦν τὰς χειροτονίας καί, ἀρχικῶς, θὰ πρέπη νὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ περὶ χειροτονιῶν τμήμα τοῦ κώδικος⁹².

8. Περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ κώδικος.

Τὸν Ἑλληνικὸν Βαρβερινὸν κώδικα 336 μνημονεύει διὰ πρώτην φοράν τὸ 1645 ὁ Leo Allatius⁹³: «Ommium tamen antiquitatem superat Codex Barberinus in charta pergamena quadratis litteris accuratissime descriptus ante mongentos et plures annos, sententia virorum qui in hisce rebus indicandis primi habentur, conscriptus»⁹⁴.

Δύο ἔτη μετὰ τὴν πρώτην ταύτην ἀναφορὰν εἰς τὸ Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον, ἐκδίδεται τὸ μνημειῶδες Εὐχολόγιον τοῦ J. Goar. Μεταξὺ τῶν χειρογράφων, τὰ ὅποια παραθέτει εἰς τὸ ἔργον του ὁ διάσημος Δομηνικανός, εὑρίσκετο καὶ ὁ Βαρβερινὸς Ἑλληνικὸς κώδιξ 336· ὁ J. Goar τὸν ἀναφέρει ὡς «Barberinum S. Marci»⁹⁵ διὰ νὰ τὸν διακρίνη ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα Βαρβερινὰ Ἑλληνικὰ Εὐχολόγια, τὰ ὅποια χρησιμοποιοεῖ: «Τὸ Βαρβερινὸν 329 (τὸ ἀναφέρει ὡς «Barberinum 88») καὶ τὸ Βαρβερινὸν 390 (Euchologium Allatianum)»⁹⁶.

Ἡ πρόθεσις τοῦ J. Goar ἦτο νὰ μεταφέρῃ εἰς τὸ Εὐχολόγιόν του τὰ οὐσιαστικώτερα τμήματα τοῦ Βαρβερينوῦ δώδικος⁹⁷. Τὰ τμήματα ταῦτα παρα-

90. Βλέπε ἐπίσης ἐν F. X. FUNK, μ. ν. ἔργ., σ. XXVIII.

91. Βλέπε ἐπίσης ἐν J. M. HANSENS, μ. ν. ἔργ., σ. 49.

92. A. WILMART, μ. ν. ἔργ., σ. 10.

93. A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 132. — A. STRITTMATTER, «Barberinum», σ. 330.

94. L. ALLATIUS, *De libris ecclesiasticis Graecorum dissertationes duae*, Paris 1645, σ. 96.

95. Βλέπε εἰς τὸ Prooemium τοῦ Εὐχολογίου.

96. A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 132.

97. A. WILMART, μ. ν. ἔργ., σ. 10.

θέτει κυρίως εἰς τὰς «*variae Lectiones*» τοῦ ἔργου του. Ἡ μελέτη ὠρισμένων τοιούτων τμημάτων (τὰ ὁποῖα ὁ Goar παρουσιάζει ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ Εὐχολόγιον «*Barberinum S. Marci*»), μᾶς ἐπεισεν ὅτι εἶναι λίαν ἐπισφαλές τὸ νὰ μελετήσωμεν τὸν Βαρβερινὸν κώδικα 336 μέσῳ τῆς ἐκδόσεως τοῦ J. Goar. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἀποτελεῖ ἐκπληξιν καὶ θὰ πρέπη νὰ συνειδητοποιηθῇ συντόμως, διότι πολλοὶ (καὶ μάλιστα ἀξιόλογοι) ἱστορικοὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἀνεφέρθησαν εἰς «*δεδομένα τοῦ Βαρβερينوῦ Εὐχολογίου*», τὰ ὁποῖα ἔλαβον ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ J. Goar καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι λανθασμένα.

Ὁ J. Goar οὐδὲν ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα τμήματα τοῦ Βαρβερينوῦ Εὐχολογίου : σ. 113-117, 141-170, 242-251, 381-386, 449-451, 457-458, 462-464, 465-466, 509, 512-520, 521-527, 528-530. Παραλείπει ἐπομένως σχεδὸν 93 σελίδας τοῦ κώδικος⁹⁸.

Ὅλιγα ἔτη ἀργότερον, ὁ Ὁρατοριανὸς Jean Morin δημοσιεύει, εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῶν χειροτονιῶν, ὠρισμένας εὐχὰς τοῦ Βαρβερينوῦ κώδικος: Ἀπὸ τὰς εὐχὰς χειροτονίας ἐπισκόπου ἕως τὰς εὐχὰς χειροθεσίας ἀναγνώστου, καθὼς καὶ τὴν εὐχὴν προχειρίσεως ἡγουμένου καὶ τὰς εὐχὰς τῆς μοναχικῆς κουρᾶς⁹⁹. Τὸν 18ον αἰῶνα ὁ J. A. Assemani ἀναπαρήγαγε τὴν ἔκδοσιν ταύτην τοῦ Morin¹⁰⁰.

Ἐνας ἀξιόλογος Ἄγγλος μελετητῆς τοῦ 18ου αἰῶνος, ὁ Thomas Wagstaffe, εἶχε μελετήσει τὸν Βαρβερινὸν κώδικα καὶ κατεχώρισε τὰς ἀνεκδότους σημειώσεις του (καθὼς καὶ ὠρισμένα τμήματα τοῦ κώδικος ἐξ ἀντιγραφῆς) εἰς ἓν βιβλίον 130 σελίδων, τὸ ὁποῖον εὗρίσκετο (κατὰ τρόπον παράδοξον) εἰς τὰ «*Ἱστορικά Ἀρχεῖα*» τοῦ Τολέδου τῆς Ἰσπανίας, ὑπ' ἀριθ. XXXI, 321⁰¹. Ἐνα αἰῶνα ἀργότερον, ὁ M. Ch. E. Ruelle ἐπέσημανε τὴν ὑπαρξίν τοῦ βιβλίου τούτου εἰς τὴν δευτέραν του «*Ἀναφορὰν περὶ μιᾶς λογοτεχνικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν Ἰσπανίαν*». («*Rapport sur une Mission littéraire et philosophique en Espagne*»), ὅπου παραθέτει τὸν πλήρη τίτλον τῆς ἐργασίας τοῦ Wagstaffe: «*Liturgiae S. Basilii, S. Chrysostomi et Praesantificationum ex Euchologio ms. S. Marci Barberino descriptae, quibus adjungitur index rerum omnium quae in eodem ms. comprehenduntur, non solum titulos inscriptionesque officiorum prae se ferens sed etiam prima et ultima verba orationum rubricarumque, et integras prout se habent in ms. ephoneseis complectens, orationes praeterea*

98. Πρβλ. A. STRITTMATTER, «*Barberinum*», σ. 366.

99. J. MORIN, *De sacris Ecclesiae Ordinationibus*, Paris 1655 καὶ 1686, Anvers 1695 καὶ 1709, σ. 64-73. Πρβλ. ἐπίσης Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοὶ τύποι*, σ. 325 καὶ A. STRITTMATTER, «*Barberinum*», σ. 331.

100. J. A. ASSEMANI, *Codex Liturgicus Ecclesiae Universae*, vol. XI, Roma 1763, σ. 103-124.

101. A. STRITTMATTER, «*Barberinum*», σ. 332.

quae a Goaro praetermittuntur universae ex integro repraesentatas, variae denique lectiones, quae hic integro, exhibentur cum originali ἀκριβῶς collata»¹⁰².

Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος 336 ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν C. Bunsen¹⁰³ καὶ C. Swainson¹⁰⁴, ὁ δὲ F. E. Brightman τὰς ἐπανεξέδωκε¹⁰⁵. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ὁ C. Conybeare ἐξέδωκε τὴν Βαπτισματικὴν Ἀκολουθίαν τοῦ κώδικος καθὼς καὶ εὐχὰς-εὐλογίας τῶν ὑδάτων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων¹⁰⁶.

Ὁ πρῶτος, ὅμως, μελετητὴς ὁλοκλήρου τοῦ κώδικος (καὶ κατὰ τρόπον λεπτομερῆ), εἶναι ὁ Ἀμερικανὸς λειτουργιολόγος Anselm Strittmatter. Τὸ 1933 μᾶς παρέδωκε τὴν περιγραφὴν τοῦ κώδικος εἰς τὸ μνημειῶδες ἄρθρον του ἐν *Ephemerides liturgicae*, τὸ ὁποῖον παραμένει ἕως σήμερα κεφαλαιῶδες βοήθημα εἰς τὴν μελέτην τοῦ κώδικος. Ἀκολούθως, ὁ A. Strittmatter ἐδημοσίευσε σειρὰν σημαντικωτάτων ἄρθρων ἐπὶ διαφόρων μειωμένων εὐχῶν ἀλλὰ καὶ τμημάτων τοῦ κώδικος. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔλαβε τὸ 1953 χρηματικὸν βοήθημα 500 δολλαρίων ἀπὸ τὴν *American philosophical society* τῆς Φιλαδέλφειας τῶν Η.Π.Α.¹⁰⁷. Ἡ προγραμματισθεῖσα ὅμως ἔκδοσις οὐδέποτε ἐπραγματοποιήθη¹⁰⁸.

Ὁ André Jacob εἶναι ὁ σύγχρονος ἐκεῖνος ἐρευνητὴς, ὁ ὁποῖος ἐπεσήμανε τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν Εὐχολογιῶν τῆς Βυζαντινῆς

102. M. Ch. E. RUELLE, «Rapports sur une mission littéraire et philosophique en Espagne», ἐν *Archives des Missions scientifiques et littéraires*, 2, Paris 1876, σ. 589-590.

103. C. BUNSEN, *Analecta Ante-Nicaena*, III, London 1854, σ. 201-236.

104. C. A. SWAINSON, μ.ν. ἔργ., σ. 76-98.

105. F. E. BRIGHTMAN, μ.ν. ἔργ., σ. 309-344.

106. C. CONYBEARE, *Rituale Armenorum*, Oxford 1905, σ. 384-421.

107. Βλέπε ἐν *YEARBOOK 1965 of the American philosophical society*, Philadelphia 1956, σ. 334, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος ἀνακοίνωσις: «Anselm STRITTMATTER, Grant No 1672 (1953), S 500. A critical edition of *Codex Barberinianus graecus 336*, the oldest Byzantine euchology known to be extant, written at Constantinople in the eighth century».

108. Τὸ 1961 ὁ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ ἐκφράζει τὸ παράπονον του διὰ τὴν ἔλλειψιν τοιαύτης ἐκδόσεως (*Λειτουργικοὶ Τύποι*, σ. 325).

Διερωτώμεθα ἐὰν ὁ A. STRITTMATTER εἶχε ἀρχίσει τὴν ἔκδοσιν, εἰς τὴν περιπτῶσιν δὲ ταύτην μέχρι ποίου σημείου εἶχε φθάσει καὶ, τὸ κυριώτερον, τί ἀπέγιναν τὰ χειρόγραφα του. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐρώτημα εἶναι πολὺ σημαντικὸν δι' ὅλους τοὺς συνεχίζοντας τὰς μελέτας ἐπὶ τοῦ κώδικος. Δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον τὸ Ἀββαεῖον τοῦ STRITTMATTER, εἰς τὴν Οὐάσινγκτον, δύναται νὰ διαφωτίσῃ τὸ θέμα τοῦτο.

Λατρείας¹⁰⁹. Ὁ Α. Jacob ἔχει ἐκπονήσει ποικίλας μελέτας περὶ τοῦ κώδικος, μᾶς ὑπεσχέθη δὲ (τὸ 1974) τὴν ὀλοκλήρωσιν μιᾶς ἐκδόσεως, ἡ ὁποία ἀναμένεται νὰ δημοσιευθῇ εἰς τὴν σειρὰν «Studi e Testi» τῆς Βατικανείου Βιβλιοθήκης¹¹⁰.

109. Α. JACOB, «Uspenski», σ. 173. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Euchologes Barberini», σ. 131.

110. Α. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 154.

Δυστυχῶς, ἡ ἐκδοσις αὕτη δὲν ἔχει ἀκόμα πραγματοποιηθῆ, οὔτε γνωρίζομε τὸ πότε θὰ γίνῃ κάτι τέτοιο. Χωρὶς νὰ ὑποστηρίζωμεν ὅτι μία τιαυτὴ ἐκδοσις εἶναι ἀπλῆ ἐργασία ὀλίγων μηνῶν καὶ χωρὶς νὰ ὑποτιμοῦμε τὰς ἐρευνητικὰς ἀρετὰς τοῦ Α. JACOB, ἐπιθυμοῦμε τὴν ἐπιτάχυνσιν τῆς ἐκδόσεως μὲ τὴν συμβολὴν καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν. Ἡ ἔρευνα περὶ τὴν Βυζαντινὴν λατρείαν ἔχει, κατὰ τὴν γνώμην μας, καθυστερήσει καὶ ἀπαιτεῖ συλλογικὴν προσπάθειαν καὶ ὄχι ἀναμονὴν ἕσσει τῆς προσπαθείας ἐνὸς καὶ μόνου ἀτόμου (ἔστω, ὅπως προαναφέρθη, ἐνὸς ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων εἰς τὸν συγκεκριμένον χῶρον).